

сцені з Ведмедем (с. Акшинка), звичай об'їзду коней на першу кутю (сс. Неглюбка, Яново), виконання обрядів щедрування окремими гуртами хлопців і дівчат (с. Неглюбка).

1. *Кабашнікаў К. П.* Вусна-паэтычная творчасць Добрушкага раёна / Памяць: Добруш. р-н: Гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі : у 2 кн. – уклад. П. П. Рабянок; маст. Э. Э. Жакевіч. – Мінск : Маст. літ., 2001. – Кн. 2. – 557 с. : іл.

2. *Усачёва В. В.* Роль звукоподражаний в обрядовой практике славян // Мир звучащий и молчащий: семиотика звука и речи в традиционной культуре славян / отв. ред. С. М. Толстая. – М. : Издательство «Индрик», 1999. – 336 с.

3. Каляндарна-абрадавая паэзія / А. С. Ліс, А. І. Гурскі, В. М. Шарая, У. М. Сівіцкі; навук. рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Бел. Навука, 2001. – 515 с.

4. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М. : Эллис Лак, 1995. – 416 с.

5. Беларуская міфалогія: Энцыклап. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мінск : Беларусь, 2004.

6. *Барташэвіч Г. А.* Жанравая спецыфіка каляндарна-абрадавай паэзіі ўсходніх славян // Узроўні

Наведені в статті відмінні локальні прояви різних явищ колядно-новорічної обрядовості зимового циклу демонструють єдність загальнонаціонального через багатоманітність локального.

агульнасці фальклору ўсходніх славян / Л. П. Барабанава, Г. А. Барташэвіч, К. П. Кабашнікаў і інш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 258 с.

7. Беларускі фальклор у сучасных запісах. Традыцыйныя жанры. Брэсцкая вобласць / склад. В. А. Захарава. – Мінск : Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1973. – 304 с.

8. *Ліс А. С.* Каляндарна-абрадавая творчасць беларусаў: сістэма жанраў. Эстэтычны аспект / А. С. Ліс / Нац. акад. навук Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. – Мінск : Бел. навука, 1998. – 188 с.

9. *Толстой Н. И.* Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М. : Индрик, 1995. – 509 с.

10. Жыцця адвечны лад: беларускія народныя прыкметы і павер'і / уклад., прадм. і пераклад У. Васілевіча. – Мінск : Маст. літ., 1998. – Кн. 2. – 607 с. : іл.

Переклад з білоруськоі Олени Чебанюк

ВІД «VAGINE DENTATE» ДО «ДОМАШНЬОЇ» ВЕРСІЇ «СТАХАНОВСТВА»: АСПЕКТИ МІФОЛОГІЇ ГІРНИЧОЇ СПРАВИ ¹

Андреа Матошевич

УДК [82-343:398.22]:622

Глибинний видобуток руди, наскільки б широко її поклади не були географічно представлені, завжди і скрізь передбачав низку застережних заходів при її знаходженні та вилученні з надр землі. Тут простежується тісний зв'язок з тими віруваннями, коли людина залишає своє природне середовище і змінює його на невідоме, непередбачуване й дуже небезпечне, у якому намагається адаптуватися.

Ключові слова: гірнича справа, стахановство, видобування руди, підземні мешканці, шахтарі.

Before any deep mining of ore, as far as wide was it geographically distributed, it was always and everywhere expected that it should be a succession of cautionary measures during its discovery and removal out of the entrails of earth. A close connection is traced here with those beliefs after which a man abandons his natural environment and replaces it with an unknown, unforeseeable and very dangerous one in which he endeavours to adapt himself successfully.

Keywords: mining, Stakhanovism, ore extraction, underground inhabitants, miners.

Видобуток руди в копальнях, наскільки б широко її поклади не були географічно представлені, завжди і скрізь передбачав низку застережних заходів, що супроводжували її знаходження та вилучення з надр землі. Тут простежується тісний зв'язок з тими віруваннями, коли людина за-

лишає своє природне середовище і змінює його на невідоме, непередбачуване й дуже небезпечне, у якому намагається адаптуватися. У допромислових суспільствах такі уявлення є проявом не тільки страху, пов'язаного з реаліями нашого звичного світу, розташованого на поверхні землі,

але й утробі Матері-Землі, плідність якої проявляється не лише на цій самій поверхні, а й у її глибинах — просторі, який часто розглядається як сакральний. Важливо підкреслити, що Terra mater (дослівно — «материнська Земля»), як М. Еліаде змалював її за Фрейдом, у міфах багатьох культур (напр., Полінезії, Фінляндії) позначає одночасно і Матір-Землю, і Богиню Смерті². На таке подвійне тлумачення натрапляємо також у міфах та переказах Старого Сходу і Середземномор'я. Воно, вірогідно, пов'язане зі згадкою про ризик у роботі шахтарів, а також із почуттям глибокої поваги до цього виду діяльності. Нагадаємо, що спуск під землю часто порівнюється і з «regressus ad inferos», і з «regressus ad uterum». Ці специфічні риси не лишилися без уваги ні в доколоніальних копальнях сахарської Африки, ні в копальнях Стародавнього Єгипту та, власне, й у копальнях цінних металів Болівії. Уявлення про ризик, пов'язаний з гірничою справою, сягають своїм корінням давніх часів з їхньою культовою повагою до підземного царства. З появою розвинутого промислового виробництва, базою для якого слугувала організована і науково обґрунтована система, за рахунок оптимізації праці пересічних робітників було збільшено обсяг видобутку руди. До появи промисловості люди мали цілу низку ритуалів і вірувань, що супроводжували процес спускання під землю, нижче земної кори, тоді як шахтарі-професіонали в індустріальних суспільствах, де був масштабний видобуток руди, розглядали її лише як витратний матеріал. Істотні зміни в засвоєнні шахт спричинить їх «ідеологічна колонізація» як очевидний відголосок масштабного процесу ідеологізації суспільства, характерною ознакою якого буде лише те, що робітники шахт, враховуючи специфіку робочого середовища, заплатять більшу ціну за зміни ритму та обсягу роботи.

Vagine dentate

і символіка «пересічного» шахтаря

Розглядаючи розвиток гірничої справи крізь історично-економічну призму (ідеться про видобуток цінних мінералів, заліза чи просто звичайного вугілля), одразу зауважи-

мо, що це був значний крок в еволюції людини, явище однозначно позитивного порядку. Цього, однак, не можна сказати, аналізуючи демографічну ситуацію у світі, а також вивчаючи діяльність численних гірничих об'єднань³.

Ризик, з яким повсякчас стикаються гірники, характерний не тільки для індустріальних країн, його усвідомлюють усі, хто займається видобутком руди в менш промислово розвинених частинах світу, створення ж надійної господарської бази своєю чергою теж вимагало жертв. Подібними жертвами в епоху індустріалізації нерідко ставали гірники, які гинули і досі продовжують гинути у вугільних копальнях. Тому до символічного бачення копальень, за М. Еліаде, з позицій сексуалізованого сприйняття світу як вагіни або матки природи, як жінки, без жодного цинізму можна додати прикметник «зубаста» — така, що має на меті розжувати, з'їсти, проковтнути, поглинути гірників⁴. Така праматір наділена негативними властивостями непередбачуваної сили. Услід за логікою можемо стверджувати, що гірники виконують роль своєрідних потенційних жертв комплексу Медеї Матінки-Землі, її *Vagine dentate*, на що звернув увагу і К. Хентце, навівши той факт, що на багатьох іконографічних зображеннях з Південної Америки рот Матері-Землі подається у вигляді зубастої вагіни [11, р. 17]. Наголосимо, що видобуток руди і вугілля, як і мореплавство, є традиційно чоловічою справою, хоча з історичної ретроспективи було чимало відхилень від цього правила, тому його принаймні частково варто переглянути⁵.

М. Еліаде наводить вірування, поширене в африканських племенах Байека і в малайців, що руда зростає в утробі Матінки-Землі. Втручання гірників у природний процес «вагітності» Землі мінералами передбачає певний ризик і тому вимагає обережності. Існує ціла низка заходів безпеки, що з давніх часів супроводжувалися обрядами, необхідними для ритуального переходу до іншого світу — підземного царства. Після перенесення мінералів з утробі землі на її поверхню, у цей світ, починається найскладніше, дещо авантюрне

дійство. Оскільки функції Матінки-Землі перебирає на себе звичайний ремісник, його функцією стає закінчення процедури «зростання, росту». Згодом певним різновидом нової, штучної «матки» стає доменна піч, де мінерал закінчує своє «дозрівання» [6, s. 63].

Пошук символіки гірничої справи приводить нас і до психо-аналітичної теорії Беттельгейма в контексті аналізу казки «Білосніжка та сім гномів», де гноми займаються підземним видобутком руди. Читаємо у дослідника: «Перше, що ми дізнаємося про них, — те, що вони повернулися додому з роботи після видобутку руди в горах. Подібно до всіх гномів, навіть не таких неприємних, вони старанні та досвідчені у своєму ремеслі. Робота — сутність їхнього життя; вони не знають ні дозвілля, ні розваг. Хоча на гномів справила враження краса Білосніжки і зворушила її історія, вони відразу чітко визначають, що ціна її перебування у них — тяжка хатня робота. Кількість гномів — сімка — символізує сім днів тижня — днів, сповнених невтомною працею. У тевтонських переказах гноми або карлики — це підземні робітники, що видобувають метали, з яких у давнину було відомо тільки сім — ще одна причина, чому кількість гірників була саме такою. В античній філософії природи кожен із семи металів пов'язаний з однією з планет (золото — із Сонцем, срібло — з Місяцем тощо) [...]. Важливо також, що у цій казці немає гномів жіночої статі. Простежимо: феї — жіночого роду, чарівники — їх чоловічий аналог, але ж існують відьми й відьмаки» [3, s. 230].

Автор доходить висновку, що в мотиві «малих людей» з непропорційно малим тілом, проте завзятою вдачею і покликанням до гірничої справи, які проникають в темні шахти, прихований натяк на чоловічий статевий орган. Тим більше, що А. Сакстон у своєму творі «Transformations», що є пісенною обробкою «Снігуроньки», називає гномів «малими сосисками». Імовірно, тут між рядками слід читати, що «ідеальний гірник» повинен бути малим на зріст, що зумовлено проникненням у важкодоступні місця, і необхідністю працювати зігнувшись, на колінах чи навіть лежачи.

Доказом цього слугує значна кількість літературних, фотографічних та історичних джерел, наприклад свідчення Діодора Сицилійця (Diodorus Siculus) з I ст., який стверджує, що в єгипетських золотокопальнях тільки дуже молоді, прудкі, а головне, невисокі юнаки пробивались крізь тріщини в скелях і збирали більші частинки каміння, які потім піднімали нагору.

Гірники-карлики присутні не тільки в казках, усна традиція свідчить про їх існування в середньовічних копальнях центральної Європи [2, p. 50]. Незважаючи на скептичне ставлення автора до надзвичайних подій, він наводить вірування, згідно з якими підземні карлики, гноми, «bergmančiči» («гірські чоловічки», від нім. *bergmann* — «гірник», «малий гірник») настільки часто були «присутні» в шахтах, а отже, укорінилися в саській гірничій традиції, що він і сам їх прийняв, а згодом і описав: «Не всі були злими, були й безкорисливі та людяні. Деякі з них мали приємний вигляд; німці, як і греки, називали їх “cobalos” (грец. Cobali — міми) через здатність імітувати дії людей»⁶. «Вони радісно і голосно сміються, вдають, що напружено працюють, натомість нічого не роблять. Називають їх малими гірниками через їхній зріст — приблизно дві ступні (60 см). Одягнені, як гірники, у в'язаний одяг зі шкіряним фартухом на паху. Вони віртуозно вдають, що дуже зайняті роботою, наприклад, викопуванням руди або насипанням уже викопаного в баки. Інколи стріляють галькою в гірників, але ранять їх рідко, крім випадків, коли робітники їх висміюють чи лають. Неістотно відрізняються від гоблінів. Вони називаються “тролями” (trulli), можуть набувати чоловічої чи жіночої подоби, нерідко допомагають людям. Гноми-“гірники” особливо активні в місцях, де метал уже знайдено або невдовзі буде знайдено; тоді вони не шкодять справжнім гірникам, а навпаки, стимулюють їх та підбадьорюють, щоб краще працювали» [1, s. 541–542].

Німці не були самотніми, пристаючи на такі погляди, оскільки ще до середини минулого століття траплялися вірування в «карликові ходи» в копальнях Кромвеля. Однак автор праці «Zakopano zlato» («Закопане золото»)

М. Бошкович-Стулли [5, s. 30] подає «раціональне тлумачення» розповіді старого гірника з Істри «Mačmolis u rudniku» («Мацмолич у копальні»), яку переказав його нащадок. Відтворю її в дещо скороченому варіанті: «Старі гірники працювали по 12 годин в шахтах. Щоб вони не померли з голоду, їм носили кукурудзяний хліб. Один з працівників стомився і заснув. Коли прокинувся, не зрозумів де він, але, озирнувшись довкола, миттю збагнув, що він бачить того самого “мацмолича”. Сказав мені той старий гірник: “Підійшов до мене чоловічок і попросив тютюн. Я відповів, що в мене його немає. Він сказав, що дасть мені його сам. Дав, а я тим часом його роздивився: мав він руки волохаті, як кіт, і довгі нігті-кігті. Потім він заліз у камінь, який перед ним відкрився, а потім закритися за ним”. Це лише одна з розповідей. Наведу ще одну: «Каже один гірник іншому, що закриває вагонетки (зверху містився спеціальний механізм, який піднімав вагонетки нагору, а гірник перебував під розкопом). Саме в цей момент до гірника підійшов якийсь чоловічок заввишки 60–70 см, який тримав у руках ланцюг довжиною приблизно 5 м. Гірник розповідає: “Коли він підійшов до мене, я не збагнув, що він має ланцюг, а коли чоловічок відійшов, ланцюг тягнувся і дзвенів, стукаючись об вугілля. Більше я його не бачив”.

Його спитали:

— Послухай, що ти робив, коли він підійшов до тебе?

Відповідає:

— Я більше не мав вагонеток, готових для підйому, тому приліг на дошку.

— Можливо, ти заснув?

А він:

— Мені здалося, що я на 10–15 хвилин заснув. Коли він підійшов, я лежав, а коли повністю прийшов до тями, той малий чоловічок був уже переді мною, але вмить повернувся і побіг. Здається, він був одягнутий у пальто та чобітки».

Ще одна історія: «Був собі такий Юричич зі Св. Мартіна, працював у якійсь шахті в Угорщині. “Мацмолич” (гном, подібний до kota) працював з ним цілих 15 днів, а коли

прийшов час отримувати зарплатню, він каже Юричичу: “Іди ти по зарплату”. Коли той повернувся з грошима, розділив їх порівну: це — тобі, а це — мені. Але залишилась одна монета. “Давай розріжемо навпіл”, — запропонував чоловік. Тоді “мацмолич” йому каже: “Коли такий справедливий, візьми все”. Попрощався з ним і пішов, більше його не бачили» [5, s. 219–220].

М. Бошкович-Стулли в примітках до тексту підкреслює, що гірничий фольклор у хорватів зовсім не досліджений і нараховує лише кілька випадкових записів. У копальнях Істри трапляються «орки» з червоною шапочкою, у словенських копальнях — назви «dimek», «berkmandeljс». У шахтах хорватського Загор'я ці духи називаються «perhmanes» (від нім. *bergmann* — «людина з гори»), тоді як у Сербії з'являється вірування про «срібного царя» [4, s. 211].

«За логікою, шахти мали бути домівкою надприродних істот», — додає до наших міркувань Гувер, редактор праці «Agrikolina knjiga» («Книга Агріколи»), який у коментарях зауважує, що темний морок, у якому гірничі лампи викривляють усі обриси, страхітливі рухи хитких стін зі слабкими підпорами, наближення без попередження небезпеки, а можливо, і смерті, раптова втрата чи, навпаки, знаходження «щастя» слугували додатковими аргументами для неписьменних людей, які завдяки релігійному вченню були готові до сприйняття дива [2, р. 217]. Звести докупи уявлення гірників про гномів, карликів, гірських чоловічків, тролів, закріпити назви за іншими видами гномів, було привабливою ідеєю, хоча такі вірування неповною мірою відображали повсякденне життя й інтелектуальний потенціал робітника. Тому й ми їх маємо сприймати як своєрідний фольклор робітників шахти, знаки і попередження, сформульовані зрозумілою робітничою мовою, як своєрідні цікаві поняття, а не як незнання чи забобони. Не дивно, що Агрікола згадує гномів у їхніх позитивних і негативних іпостасях, адже робота в шахті — процес складний і суперечливий. Тому, слідуючи за М. Еліаде в уявленнях про рефлексію підземних істот, погоджуємося, що гноми — представники сакрально-

го світу, де люди — небажані прибульці і своєрідні провісники втручання в природне середовище, що триватиме довго й успішно. Отже, тут не йдеться виключно про примітивний розум і помилкову інтерпретацію звичайних і надзвичайних явищ.

Апелювання до праць Геллнера призводить до розгляду проблематики під іншим кутом зору. Соціальний антрополог пише, що в новому світі немає і не може бути місця для магічного або святого. Магія в його трактуванні — це існування дій і відношень, тісно пов'язаних з тими, хто їх практикує, або специфічними групами, пов'язаними ритуальними діями. У нашому світі не тільки всі факти, але й всі спостерігачі і виконавці однакові. Цінність їх зв'язків є і повинна бути підпорядкована суспільному контролю [9, s. 64]. В індустріальному ж світі тому й не було дозволено жити «надприродньо», бо це викривлювало специфічне колективне уявлення про певні реалії.

Додамо, що вплив «системи вірувань» на гірничу спільноту був досить сильним, згадки про малих підземних істот зведено до офіційного релікту, що його, до речі, більша частина членів гірничих об'єднань взагалі не пам'ятає.

Рідний імператив або андроцентризм

У наведених працях про віру в існування підземних малих гірників частково знаходимо пояснення факту, чому в шахту спускалися і видобували руду переважно чоловіки. Еліаде пише, що через важкість роботи, а також небезпеку, яка, згідно зі словником сакральної природи, була спричинена спробами потурбувати підземний світ, гірники контактують з тим сакральним, яке не має жодного зв'язку з буденним релігійним світом, сакральністю набагато глибшою, а тому значно небезпечнішою [6, s. 63]. Подібним чином аналізуються і середньовічні вірування в Англії, де видобуток вугілля пов'язують із чортівнею, оскільки при спалюванні нечистого відчувається запах сірки, яка традиційно асоціюється з атмосферою демонічного підземелля, тоді як Р. Бойль, один з піонерів сучасної хімії та засновник Англійського Королівського товариства, уже в

середині XVIII ст. заохочував колег до наукового аналізу складного питання: чи справді гірники зустрічаються з підземними демонами? [8, p. 57] ⁷. У болівійських олов'яних копальнях, як свідчить Холлоуей, у гірників розгортається цікаве дійство. Їх поділяють на групи, кожна з яких перш ніж зайти до копальні, має вшанувати скульптуру (часто виконану на повний зріст) духа на ім'я Ель Тіо (дядько), який є своєрідним уособленням диявола, підземним божеством, власником та управителем гірських запасів руди в підземному царстві, де він і сам мешкав [10, p. 36]. Ель сван Хоеке доповнює ці відомості інформацією, що Ель Тіо — це дядько гірника, його завдання — охороняти багатства, сховані в надрах землі. Страшним його робить здатність вирішувати долю тих, хто приходить на його територію. Душі братів-гірників, трагічно померлих під час підземних катастроф, що блукають похмурими гірничими галереями, потік повітря, каміння, що падає зі стелі, звук води, що капає, — це все знаки його присутності. Тому гірники нерідко віддавали данину статуям з глини — своїм загиблим попередникам, виставленим у довгих галереях. Біля статуй завжди повинно було лежати листя коки і цигарки та стояти бренді; статуї охороняли їх до повернення власників, а також сприяли знаходженню цінних металів. Причиною всіх хвороб, що вражали гірників, вважалася неповага до Ель Тіо, марний пошук пластів мінеральних покладів розглядався як покарання божества. Сексуальність, відповідно до авторського коментаря, була необхідною складовою всіх гірничих робіт. Згідно з віруваннями, жінкам заборонено заходити до шахти з багатьох міркувань, наприклад, через ревності духів. Крім того, гірники-чоловіки не впевнені, чи здатні жінки виконувати цю роботу так само ефективно. За певними віруваннями, щойно жінка подивиться на грудку металу, він зникає! Наведемо розповідь одного гірника: «Усе йшло відмінно, але відтоді, як я дозволив жінці заступити моє робоче місце — “процавай, метале!” Після цього ніколи не дозволю жінці підходити до місця, де я працюю» [12, p. 277].

Вхід жінок до шахт Потосії порушує існуючий статевий баланс між чоловіками і жінками в місцевості Пахамамі (Pachamamí), тому метал підкоряється лише чоловікам — особам, близьким до Пахамамі.

У бразильських діамантових шахтах на території Бахії в ХІХ ст. між гірниками-авантюристами було поширене вірування, що діаманти — це енергетичні істоти, які яскраво світять і закликають своїх обраних шукачів. Старі гірники розповідали, що енергія діамантів могла набувати жіночої подоби (білявки асоціювалися з білими діамантами, тоді як брюнетки — з реінкарнованими душами «carbonadosa» — темними діамантами) і зводити з розуму гірників силою своєї пристрасті [14, с. 55].

Наведені приклади свідчать про наявність постійної небезпеки при діяльності на територіях, що не належать людині. Через це гірники з Гаїті або африканського племені Баєка перед тим, як спуститися під землю, дотримуються посту і численних табу, особливо сексуальних. Можемо погодитися з висновком М. Еліаде, що всі міфологічні уявлення, пов'язані з копальнями і горами, численні феї, зачаровані люди, привиди й духи є різними проявами присутності сакрального світу, який перетинається в різні історичні періоди зі світом людей [6, с. 63].

Євгенія В. Герберт, вивчаючи специфіку видобутку руди в доколоніальній Африці, запропонувала теорію, відповідно до якої ступінь ритуалізації спуску до шахти пропорційній глибині цієї шахти, а найбільша ритуалізація видобутку руди присутня в суспільствах, де не всі мали змогу займатися цим видом діяльності. Тому в тих регіонах, де видобуток зводився до збирання річного піску, простежується лише незначна кількість ритуалів і немає жодних свідчень щодо того, хто міг цим займатися. Наприклад, у племені Мбіре (Mbeere) на плоскогір'ях Кенії будь-хто міг збирати збагачений металом пісок і нести його потім до умільця на переплавлення [11, р. 150], а видобуток руди в шахтах, фактично в надрах землі, — це вже зовсім інша справа. Серед прикладів ритуалів у племенах — ціла низка жертвоприношень, сексуальних і менструальних

табу. Так, гірники з Мандинго (Mandingo) у Бамбук-Бурі (регіон західного Судану) у своїх пошуках руди спиралися на уявлення про різні види рослин, що, на думку місцевого населення, вказували на наявність / відсутність руди в копальні. Проте вегетація рослин — не єдиний індикатор, широко користувалися й різними техніками пророцтв — снами, сурами з Корану, ядрами горіхів. Після визначення потенційного місця видобутку мулла молився, читав рядки з Корану і кидав на землю червоні плоди горіхів, після чого різав півня, вівцю чи бика. У випадку, коли копальня виявлялася багатогою, наступні жертви приносили духу золота⁸.

Рабдомантія

(пошук цінних металів за допомогою вил)

Пошуки руди передбачали використання особливого комплексу технічних засобів, найцікавішим з яких я б назвав використання чарівних вил, або «рабдомантію», що її застосовували на європейському континенті протягом усього середньовіччя, відлуння якого знаходимо в народній культурі (пише 1950 року Гувер). Причину, зазначає Гувер, потрібно шукати у факті, що в ХІХ ст. мало хто був готовий сумніватися в успішності функціонування «рудиментарного інструмента» [2, с. 38].

Агрікола, як і інші численні автори, вважає, що застосування вил сягає античних часів, і як приклад на доведення цієї тези наводить чарівні вила в Мойсея та Гомера, за допомогою яких ті не лише знаходили, але й міняли форму предмета. Згадаймо, наприклад, Мінерву, яка за допомогою чарівної палички зробила Одісея молодшим і знову зістарила.

Згідно з численними віруваннями, найефективнішими були вила з лози лісового горіха, насамперед того, що ріс безпосередньо над копальнями. Лісовий горіх був найбільш придатним для пошуку срібла, ясень — для міді, смоляна сосна — для свинцю й олова, тоді як вила, зроблені з заліза або сталі, сприяли знаходженню золота. Усі вила треба міцно взяти в руки і підняти в повітрі розгалуженням догори. Потім шукачі повинні були блукати гірською

місцевістю. Вірили, що в момент натраплення на плодючу жилу вила починають обертатися — і родюче підземелля відкривається. Коли ж шукачі залишають «плодюче» місце, вила стають нерухомими. Вважається, що вила не служать абикому, а тільки тим, хто відданий гірничій справі, а тому для успіху потрібно було дотриматися п'яти передумов: відповідний розмір і вигляд палиці, що мала бути виллоподібною / розгалуженою, сховище мало бути досить великим, щоб вистачило сили почати обертати палицю, правильне управління вилами, і на останок потрібно було залишити все, що могло б завадити успіху. Тому можна зробити висновок, що, якщо палиця не рухається при пошуку, причина криється або в невмінні користуватися нею, або в особі самого шукача [2, s. 39]. Далі, пише Агрікола, усе, як вчать філософи: головна дієва сила металевої руди — це небеса — їхній рух, світло, вплив. Дія небес зумовлена положенням і рухом семи планет. Золото перебуває під знаком Сонця і його впливом, срібло — під Місяцем, олово — під Юпітером, мідь — під Венерою, залізо — під Марсом, свинець — під Сатурном, а ртуть — під Меркурієм. Тому філософи і відлюдники часто наділяють метали назвами планет: золото — Сонцем (латинською мовою — *Sol*), срібло — Місяцем (латинською — *Luna*) тощо [2, s. 46].

У розглянутій технології знаходження руди в саському містечку Чемнітц (*Chemnitz*), датованій серединою XVI ст., Агрікола висловлює сумнів у її успіхові, оскільки простежується плутанина, перш за все у філософських ученнях щодо основних елементів і металів та їхнього значення, посиланнях на «Одіссею» Гомера та єврейські святі книги, а також при вшануванні традицій і вчень алхіміків, які в середні віки, коли автор народився, переживали бурхливий розквіт, про що він неодноразово пише.

Згадки Хувера про пошук металів за допомогою вил підтверджуються і в праці італійського антрополога Ф. Спаньє, який наводить відомості, що пані Дальпіолоуго (*Dalpioluogo*) з молодих років використовувала такі свої вміння в Південній Америці, зокрема при відкритті під-

земних вод, після чого її покликали до Румунії допомогти відкрити поклади нафти. У Вал Імперіні (*Val Imperini*)⁹ завдяки своїм винятковим можливостям вона визначила місцезнаходження підземних покладів вугілля, що спричинило в цій долині Іспанії промислову революцію. Антрополог наводить цікавий опис цього випадку: «Пані Дальпіолоуго свій пошук здійснює без згадуваної палиці; вона перебуває під впливом сили, яка виразно виявляється в ритмічних рухах ніг в момент, коли вона стоїть над місцями багатих покладів мінералів чи над підземними водами; у процесі пошуку пульс жінки істотно прискорюється, а температура тіла зростає. Між «відчуттям» води і мінералів існує різниця, але Дальпіолоуго не може їх пояснити, як і не може нічого сказати про корені своїх виняткових здібностей, але видається, що різна якість і інтенсивність відчуттів відповідає різним якостям мінералів і води. Беручи це до уваги, вона оцінює більшу чи меншу важливість знахідки; тривалість відчуття в секундах пропорційна глибині, на якій міститься руда. Рівень води був позначений на глибині 4,75 метрів за кожну секунду відчуття шукачки, тоді як для руди діяло правило 7–8 метрів за секунду» [20, р. 37].

Зауважимо, що між переходом праці гірника від старого традиційного способу до сучасних не останнє місце посідала й забута техніка пошуку за допомогою вил, яка знайшла пізніше відображення в численних працях дослідників-геологів.

Ідеологічна колонізація шахт — приклад Раші¹⁰

Важливим питанням залишаються особливості організації робочого процесу в його історичній ретроспективі. Так, з 1920 року в Істрі гірники перебували під впливом політичної ідеології і за будь-яких умов залишалися робітниками «*rag exellance*». Стийкість їхньої символіки пов'язана не лише з тим фактом, що від їхньої роботи — видобування вугілля — залежала економічна міць країн, на які вони працювали (це, зокрема, Італія, колишня Югославія, меншою мірою Австро-Угорщина), а й від почуття по-

ваги до себе, з одного боку, і невикорінюваного почуття страху, яке довго в них захочувалося, а також з історичного визнання того, що вугілля — основа промислової піраміди [8, р. 234]. Враховуючи значення гірничої справи в економічному і політичному житті суспільства, уявлення про їхнє життя та устрій безпосередньо залежали від політики режиму.

Журналіст І. Узелац у 1950 році після поїздки до Раші зауважив: «Людина настільки маленька, порівняно з вугільним і кам'яним масивом, що, якщо дивитися на неї вниз із поверхні землі, її взагалі не видно. Але ось вона (людина), внизу, на стометровій глибині копає і силою техніки приборкує природу, роблячи з нею що хоче і як хоче. У руках людини природа беспорядна. [...] Сміюся і сам з необгрунтованого страху, що його відчув у Раші. Ось ми стоїмо тут, у вузькій шахті, глибоко внизу, далеко від світу сонця, і ми такі маленькі, порівняно з тими горами, але сильніші, сильніші за них!» [22, с. 58].

Таке бачення, значною мірою нав'язане засобами масової інформації, що прославляють працю гірника, який без страху і сумнівів у правильності кожного свого підземного жесту в ім'я суспільного устрою змушує природу підкоритися йому, сформувалося на хвилі післявоєнного соціалістичного натхнення, як видно, скажімо, з фільму Рудольфа Сремца «Подія в Раші» (1950). Більше того процес панування над природою викликав страх у представників гірничої спільноти. Ключовою синтагмою виживання робітників була «продумана взаємодія» людини з її екстремальним робітничим середовищем. Її вершиною ставало «ударництво», «стахановство»¹¹, сформоване радянським ідеологічним апаратом, згідно з яким шахтар перетворюється на добровільний механізм, що, відповідно до заданої норми, повинен перемагати себе, свої людські потреби в ім'я вищої суспільної організації та її процвітання. Це, однак, суперечило традиційній практиці видобутку руди, коли успішне знаходження під корою землі вимагало зовсім іншої структури планування робочого дня.

Звичайно, в Істрі й інших гірничих районах сприятливі умови для робітників уже не відповідали інтересам хазяїв шахт, а гірники ставали об'єктом експлуатації, враховуючи потреби для майбутньої війни. Прообразом такого гірника, «*homo extraordinarius*» — людини-«ударника», як називала стахановців Катерина Кларк [17, р. 211], в засобах масової інформації, що стояли на захисті федерації, був безликий воїновничий гірник¹². Доказом цього є залучення системи «Bedaux»¹³. Наукова організація праці, яка набула сили завдяки системі «Bedaux», передбачає діяльність людини як звичайної робочої сили: вона з низько схиленою головою тягне вагонетки, підпорядковуючи ритм свого життя ритмові праці задля отримання прибутків своєму роботодавцеві. Система базувалася на продуманому використанні праці робітника, а в її основу було покладено хронометричний вимір обсягу роботи, виконаної робітником, відносно показників найбільшої продуктивності за одну хвилину. Ця величина була одиницею системи «Bedaux» і визначала темп роботи¹⁴. Якщо працівник не міг «тримати крок», його звільняли або вдавалися до грошових санкцій. Хоча даних про застосування системи в Лабунштині¹⁵ обмаль, досвід італійських гірників свідчить, що на момент, коли всі працівники прилаштувалися до норм системи «Bedaux», її вимоги знову істотно збільшилися. Тут, за Антонієм Грамцієм, простежується спроба створення нової людини і робітника, якому, згідно з висловленням англійського священика, не треба вивчати економіку, філософію, європейську історію чи опановувати якусь справу, крім того, як викопувати більше вугілля і якнайкраще готуватися до переходу в інший світ [15, р. 280]. Такі два погляди на функції гірника, хоч і є наслідком різних історичних тенденцій — соціалізму і фашизму — мають показову спільну тенденцію — сприймати гірників лише як засіб, не беручи до уваги особливості цієї професії. В обох варіантах ідеологія має на меті тримати контроль над діяльністю гірника, панувати над його часом, керувати ритмом роботи¹⁶, перетворюючи його лише на засіб, з тією мінімальною різницею, що

за часів соціалізму інформація про нечисленних гірників з Істри і Югославії була рекламована в засобах масової інформації. Міф про гірника як про витратний матеріал на службі імперії замінюється міфом про гірника, якому через ЗМІ «дарується» обличчя¹⁷, але не більш гуманний розклад праці. Такого висновку доходимо, простеживши цікаву паралель між фашистським принципом «Bedaux» та «ударницьким» принципом організації праці, загальне гасло якого — «Якнайменше зайвих рухів для максимального збільшення виробництва в робочий час!», про що свідчить вищезгаданий фільм Рудольфа Сремца «Подія в Раші».

Водночас з'являється своєрідне благоговійне ставлення до «металу», що формулювалося лише одним словом «Щасливо!», написаним великими літерами на «sohtu»¹⁸ — башті, якою спускалися й підіймалися на ліфті зміни гірників. Це побажання, можливо, найкраще передає атмосферу невпевненості, що панувала в шахті. Наведемо слова одного шахтаря-пенсіонера: «Ми в шахті ніколи один одного не вітали ні з добрим ранком, ні з днем, а тільки обмінювалися цим нашим одвічним “щасливо!”». Це вітання, поряд із добрими побажаннями, містить у собі і попередження про численні небезпеки¹⁹, зайвий раз закликає до точного виконання дій і нагадує про необхідність відчуття єдиної спільноти гірників.

Викладені в цій статті відомості — лише незначна частка традиційних вірувань, пов'язаних

з гірничою справою. Цей вид діяльності є специфічним, оскільки, щоб займатися нею, людина повинна залишити своє природне середовище, замінивши на нове і ненадійне. Керований думкою, що міф може мати апологічну і критичну цінність [23, р. 1106], я в цій розвідці навів, а в деяких розділах спробував інтерпретувати фактично протилежні ставлення до видобутку руди в різні історичні періоди і в різних місцевостях. Перший блок пов'язаний з традиційними уявленнями про специфіку видобутку цінних металів — із дотриманням табу і ритуалів, спрямованих на забезпечення тривалого життя і процвітання шахти. Стосовно цього гірники нерідко наголошують на важливості збереження певного внутрішнього зв'язку з копальнею, тоді як в індустріальних країнах шахта та руда сприймаються як інертна матерія, що безпосередньо спрямована на отримання прибутку. Відповідно до такого споживацького погляду народжується міф про домінацію ідеології над природою, завдання такої ідеології — перетворити робітника на примусовий або добровільний механізм, який збирає *materiju primi* (первинну матерію) для досягнення деструктивної (Італія, система «Bedaux», військові потреби) або конструктивної (Югославія, «стахановство», «ударництво», оновлення землі) мети. В ідеологічній колонізації шахти обсяг роботи визначає інституція, яка зазвичай і уявлення не має про роботу гірників, та все-таки вона формує ієрархічну систему, схожу на військову.

¹ Статтю було надруковано в журналі «Narodna umjetnost» («Народна творчість», № 46/2, с. 37–53) та в збірнику праць «Mitski zbornik» («Міфологічний збірник», упоряд. С. Мар'янич і І. Ріца, 2010 р.) під назвою «Regressus ad inferos – Sicusni rudar i mitologija kao interpretacija podzemnog radnog habitusa» («Regressus ad inferos – майстерність гірника і міфологія як інтерпретація габітусу гірника»).

² За М. Еліаде, прикладом цього є відомий герой-маорі, який в кінці життя, що минуло в пригодах, повертається до рідної домівки і шукає Велику Даму (Ночі) (Hine-nui-te-roi). Знаходить її сплячою, швидко скидає із себе одяг і проникає в тіло жінки-велета. Коли ж він вирішує вийти з неї, але ще половиною тіла перебуває в її тілі, птахи, що супроводжують жінку, починають голосно

співати. Раптово пробуджена Велика Дама (Ночі) стискає зуби і перегризає героя навпіл. Згідно з поясненням маорі, у цьому і полягає причина людської смерті: якби Мауї встиг непомітно вийти з тіла Великої Дами, люди стали б безсмертними. Можна зробити припущення, що ця жінка-велет – Матінка-Земля. Проникнути до її утроби означає потрапити живим до глибин підземелля, тобто до пекла [7, s. 120].

³ Під «неформальним» розуміємо гірський видобуток у поєднанні з будь-якою іншою діяльністю. Визначення у 1995 році запропонував Мацміллан. Найчастіше це агрокультура, яка поєднується з видобуванням корисних копалин. Хоча Фімістер посилається на видобуток золота у народів Схона, його висновок має значну цінність

і для інших народів [11, р. 151]. Георгіус Агрікола, автор першої і найбільш авторитетної протягом декількох століть книги про видобуток «*De re metallica*», уперше виданої в 1556 році, стверджує, що немає старішого ремесла, ніж хліборобство, але видобуток та обробка металів не набагато молодші, оскільки у хліборобстві, як і в інших ремеслах, використовувалися знаряддя з металу. Тому метал був і залишається корисним для людини [2, s. 153].

⁴ Леві-Стросс тему *vagina dentata* («зубастої вагіни») розглядає інакше: «Самець – той, хто протинає, а самка – та, кого протинають; не потрібно забувати, що обернена формула часто з'являється саме в міфічному тексті» [13, s. 155].

⁵ Записи, що свідчать про появу жінок у шахтах, трапляються переважно в країнах, які, згідно з господарською класифікацією, називають країнами третього світу, а також у тих країнах, які своєї матеріальної стабільності досягли не в останню чергу за рахунок копалень і вугільних шахт [12].

⁶ Етимологічна назва мінералу «кобальт» походить від німецького слова «*Kobolt*», що позначає гномів і схожих маленьких істот з підземного світу (вірогідно, походить від грецького «*cobali*» – імітація). Кобальт, сильну отруйну речовину, знаходили в саських шахтах. Вона викликала хворобу, що її робітники називали «*cadmia*», яка вражала руки і ноги, що торкалися кобальту, а потім легені, дихальні шляхи й очі. Такі прояви недуги пов'язують з діяльністю підземних істот.

⁷ Той самий, прогресивний науковий розум, як його характеризував Хувер в коментарі до «*De re metallica*», переконував в ефективності діяльності чарівних вил або *Virgulae divine*, як їх називали римляни, при пошуку сховищ цінних металів.

⁸ Доцільно згадати традицію, яка зберігалася до середини XVI ст. на острові Лемносі в Егейському морі. Особливий вид глини, застосовуваний як пігмент, а також у медичних цілях, що називався *terra sigillata*, видобували із землі в певну пору року, надавали їй форми кубоподібних шматочків і вкривали шкірою, що була символом богині Діани. Про фармацевтичне використання *terre sigillate* як допоміжний засіб при укусі змії і для зменшення болю при виразці шлунка писав ще Пліній [2, s. 31].

⁹ Гірничий центр на Доломітах, північний схід Італії, у провінції міста Беллуна (район Венето).

¹⁰ Раша – містечко, зведене в 1936–1937 роках за 547 днів, у безпосередній близькості до східного берега Істри, з багатими покладами вугілля. Воно з нуля було побудоване під час італійського «*ventennia*» – фашизму (1922–1943), а сьогодні вважається одним з наймолодших міст Істри. Міс-

то було одним з т. зв. «міст-новобудов» (*Citta di fondazione*), побудованих за рішенням Муссоліні.

¹¹ «Ударник» (рос.) – російський термін на позначення «суперпродуктивного» робітника, що походить від російського слова «ударничество», яке означає високопродуктивну працю, працю з ентузіазмом. Першим ударником в Радянському Союзі був Олексій Стаханов. Змагання між бригадами та найкращими робітниками-ударниками були одним зі стимулів для збільшення обсягів виробництва в післявоєнний час.

¹² Важливо нагадати, що скульптуру гірника Масхієріні (*Maschierini*) на площі Раші (1936–1937) було названо гірником-воїном (солдатом), і саме тому, вірогідно, роботу в копальні ототожнюють з умовами перебування на війні, на полі битви.

¹³ Інженер Чарльз Бедаукс народився 1988 року в Парижі, помер в 1944 році в Майямі, був «винахідником» системи виміру часу і продуктивності, заснованої на швидкості відпрацювання певного обсягу роботи. Його ім'ям названо систему договірної роботи й оплати, якою користуються майже всі гірничі центри (див.: <http://www.sardegnaminiere.it/index.htm>).

¹⁴ У копальнях Сардинії цей принцип називається *sesanta di passo* – «шістдесят у кроці»; він передбачає (за наявності хронометричного контролю) при проходженні 60 кроків обробку певної кількості метрів або піднімання визначеної кількості вагонеток.

¹⁵ Лабунштина – географічно-історична територія у східній частині Істри.

¹⁶ Про це свідчить факт, що містечко Раша у 1936–1937 роках, як і через декілька років згодом Подлабін, було побудоване дуже близько до входу в шахту, аби робітники не йшли довго на роботу пішки або їхали по декілька годин з околиць, що призвело до максимальної продуктивності в межах робочого дня. Місто і копальня перебувають у такій близькості, що історики подекуди пишуть, що Раша і копальня – одне ціле [18, р. 25].

¹⁷ Прийом югославських ударників Алі Сіротмановича й Антуна Бічича в Белграді Йосипом Броз Тіто було висвітлено в ЗМІ. Крім того, перший з двох зображений на грошовій купюрі в 20 000 динарів.

¹⁸ Від нім. *schacht* – «шахта».

¹⁹ Найбільше жертв у шахті було під час правління Австро-Угорщини, Італії та в перші роки існування Югославії. У книзі обліку померлих істарських гірників «Раша» у 1959 році в рубриці «примітки» вказані причини їхньої смерті: «вибух метану і вугільного пилу; гірські поштовхи; засипання шахти, падіння крівлі; падіння до шахти; удар струмом; втрата ди-

хання через CO₂; падіння каміння; затискання деревом, затискання вагонетками; загибель у шахті № 3; зачеплення залізної стійки і падіння крівлі» тощо. У 1950–1960 роках нараховувалося більше 18 000 поранень, 500 з яких були важкими, і 58 смертельних випадків. Більшість мешканців Раші пам'ятають нещасний випадок 1940 року, коли під землею загинуло 186 гір-

ників, а ще декілька сотень вижило з важкими пораненнями. Тому, сприймаючи шахту крізь призму теорії «зубастої вагіни», бачимо, що не потрібно далеко йти, аби підтвердити її достовірність. Агрікола також згадує про нещасний випадок у Раммельсбергу (Rammelsbergu) і Госларі, коли в один день гори забрали чоловіків у чотирьохсот жінок [2, s. 216].

1. *Agricola G.* Opera di Giorgio Agricola de l'arte de metallic. – Basilea : Hieronimo Probenio et Nicolao Episcopo, 1563.

2. *Agricola G.* De re metallica. – New York : Dover Publications, 1950.

3. *Bettelheim B.* Značenje bajki. – Beograd : Prosveta, 1979.

4. *Bošković-Stulli M.* Istarske narodne priče: Narodno stvaralaštvo Istre. – Zagreb : Institut za narodnu umjetnost, 1959. – Kn. 1.

5. *Bošković-Stulli M.* Zakopano zlato: Hrvatske usmene pripovijetke, predaje i legende iz Istre. – Pula ; Rijeka : Čakavski sabor, 1986.

6. *Eliade M.* Kovači i alkemičari. – Zagreb : GZH, 1983.

7. *Eliade M.* Mistična rođenja. – Zagreb : Fabula nova, 1994.

8. *Freese B.* Coal: A Human History. – London : Arrow Books, 2006.

9. *Gellner E.* L'aratro, la spada, il libro. – Milano : Feltrinelli, 1994.

10. *Hollowa M.* I am Rich Potosí, King of the Mountains, Envy of Kings // Natural History. – 1996. – N 105/11. – S. 36–43.

11. *Knapp B., Pigott V., Herbert E.* The Archeology and Anthropology of Mining: Social Approaches to an Industrial Past. – London ; New York : Routledge, 1998.

12. *Lahiri-Dutt K., Macintyre M.* Women Miners in Developing Countries: Pit Women and Others. – Aldershot : Ashgate, 2006.

13. *Lévi-Straus C.* Divlja misao. – Beograd : Nolit, 1978.

14. *Patel S. S.* Diamond Rush // Archaeology. – 2007. – March-April. – S. 53–58.

15. *Rose J.* The intellectual Life of British Working Classes. – New Haven ; London : Yale University Press, 2002.

16. *Sexton A.* Transformations. – Boston : Houghton, Mifflin, 1971.

17. *Siegelbaum L. H.* Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988.

18. *Scotti G., Giuricin L.* La Repubblica di Albona e il movimento dell'occupazione delle fabbriche in Italia // Quaderni – centro di ricerche storiche. – 1971. – N 1. – S. 19–181.

19. [S.n.] Labinska republika 1921–1991: Kako smo razmišljali prije deset godina. – Labin : Naklada Matthias, 2001.

20. *Spagna F.* Minatori in Val Imperina: Storia e antropologia di una comunità di montagna. – Serravalle : Museo Etnografico della provincia di Belluno, 1998.

21. Dogadaj u Raši. Dokumentarni film (Sremec R., 1950).

22. *Uzelac I.* Ugljenokopi Raša. – Zagreb : Društvo novinara NR Hrvatske, 1950.

23. *Wulf C.* Cosmo, Corpo, Cultura : Enciclopedia antropologica. – Milano : Bruno Mondadori, 2002.